

מאיר בעל גוף

על סיפורו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי 'פון דער סלוזשבע'

א.

בשנת 1904 היה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי נתון בעיצומה של ה'קאריירה' הקצרה שלו כסופר יידיש. מסיבות אישיות וספרותיות שונות הצטמצמה באותה עת כתיבתו הבלטריסטית והפובליציסטית בעברית. כנגד זאת גבר בו הדחף להביע את עצמו בלשון העם, שכמו התגלתה לו מחדש במלוא עוצמתה וחיוניותה בעת הביקור הממושך שערך ב־1902 במחוזות ילדותו ונעוריו במזרח אירופה.¹ כפי שהעידו לימים רעייתו רחל ובנו עמנואל, הרי כתיביו של ברדיצ'בסקי בידיש נוצרו כמעט כולם בין השנים 1902–1906, אם כי חלק גדול מהם זכה להתפרסם ולהיאסף בספרים רק כעבור שנים.² בהקשר זה ניהל באותה תקופה חליפת מכתבים רבת היקף עם סופרים, עורכים ומו"לים, השמורה בארכיונו ורק מעט ממנה נחקר או התפרסם עד כה.³ התכתבות זו, יחד עם רשימות היומן של ברדיצ'בסקי מאותן שנים, משקפות את הדיאלוג המפותל, רווי התסכולים והמעקשים, שניהל עם עורכי הבמות הספרותיות בידיש במזרח אירופה ובארצות הברית. על יסוד התעודות האלה תיאר לימים עמנואל בן־גריון את יחסם של אישים אלה אל אביו כ"התעללות ממש". הוא אף האשים אותם מנהמת לבו כי "הם שיתקו בבעל הכתבים האידיים תוך כדי שנים מעטות את היצר להמשיך ולפייט בלשון המדוברת, שיתקוהו לצמיתות".⁴

מבין העורכים והעיתונאים בידיש שבאו במגע עם ברדיצ'בסקי, היחיד שעמנואל בן־גריון מציין לטובה כמי שהבין לרוח יצירתו בלשון זו הוא הסופר אברהם רייזען (1876–1953). גם רעיית הסופר, רחל בן־גריון, הזכירה בהכרת טובה את שמו של רייזען (יחד עם ח"ד הורוויץ ומרדכי ספקטור) כיוצאים מן הכלל לעומת רוב עמיתיהם שלא נהגו בו כהלכה. נראה כי שניהם מתכוונים בעיקר לפרשת השתתפותו של ברדיצ'בסקי בשבועון 'דאָס יודישע וואָרט', שהופיע בקראקוב בעריכתו של רייזען בתחילת שנת 1905. זו היתה האפיזודה הפותחת — והמשמעותית ביותר — במסכת קשריו עם רייזען, שנמשכה באינטנסיביות פחותה עוד כעשר שנים.

ב־13 בדצמבר 1904 חיבר רייזען את מכתבו הראשון אל ברדיצ'בסקי. בלשון חגיגית בישר לו על ייסודו של 'דאָס יודישע וואָרט' העתיד להופיע מראשית שנת

1905, והזמינו להיות בין משתתפיו הקבועים של השבועון החל מן הגיליון הראשון.⁵ באותה הזדמנות תיאר את התרשמותו העמוקה מסיפוריו של ברדיצ'בסקי בעברית וביידיש, והרגיש כי לא רק קרא אותם, אלא גם הבינם לעומקם. לדוגמה ציין סיפור אחד בעברית ('ההפסקה', 1902) ואחד ביידיש ('מעשה נורא', 1903) שעשו עליו, לפי דבריו, רושם מרעיש.

ברדיצ'בסקי הופתע למדי מנימת הכבוד ואפילו ההכנעה שמצא במכתבו של רייזען, לאור תחושתו המוקדמת כי אינו אהוד על ראשי המדברים בספרות יידיש בת הזמן. "בכל אופן לא נהג בנבזות כמו פרץ", ציין לעצמו ביומנו,⁶ ברמזו כנראה על רשימת הביקורת הלגלגנית שבה זיכה י"ל פרץ את ביכורי יצירתו ביידיש כשנתיים לפני כן.⁷ בחזרונותו חיפש מניעים נסתרים מאחורי פנייתו המנומסת של רייזען: "בהזדמנות מתאימה עלי עוד לתקוע בו את ציפורני; מכאן הפחד". מכל מקום, הדבר לא מנע ממנו להיענות להצעתו של רייזען, בעיקר משום שעלתה בקנה אחד עם התשוקה שחש באותם ימים להתמסר לכתיבה ביידיש, וכן משום שביקש לו במה לבטא את השקפותיו העקרוניות בסוגיה האקטואלית של ריב השונות בין עברית ליידיש. ואכן, נראה כי מכתבו של רייזען דירבן אותו לשבת אל שולחן עבודתו בלא דיחוי. בתוך ימים אחדים חיבר את הסיפור "פון דער סלוזשבע" [מן השירות בצבא] וכן שורת רשימות סיפוריות קצרות ("סקיצות", בלשוננו) בשם 'פּוֹנִים רייזעביכל' [מפנקס הנסיעות], המבוססות על הרשמים שצבר באותו ביקור במזרח אירופה.⁸ את הסקיצות שלח לרייזען כבר ב־20 בדצמבר,⁹ וכעבור ימים אחדים שלח אליו גם את 'פּוֹן דער סלוזשבע', שרייזען אישר את קבלתו והבטיח להדפיסו בקרוב.¹⁰ עם זאת ציין רייזען באותו מכתב, שהסיפור כתוב בכתב-יד כה קשה לפענוח עד שיהיה עליו להעתיקו מחדש לפני שיוכל למסור אותו לטיפולם של סדרי הדפוס.

שנים-עשר גליונות בלבד של 'דאָס יודישע וואָרט' הופיעו בין ינואר למרץ 1905, וברדיצ'בסקי היה מן המשתתפים הבולטים בהם,¹¹ אם כי לא שבע נחת מאיכותו של השבועון, וציין לאחר קריאת הגיליון הראשון כי הוא "ערוך בצורה גרועה ובלתי מעוצב".¹² מלבד הסידרה 'מפנקס הנסיעות' שנדפסה בהמשכים בששת הגליונות הראשונים של השבועון, פירסם שם את סידרת 'מכתבי הקורא' שלו, שעוררה בשעתה תהודת-מה. ב"מכתבים" אלה תיאר בהרחבה את השקפותיו בסוגיית היחסים בין יידיש לעברית והציג אותן כצמד אחיות המשלימות זו את זו כשתי לשונותיו ההכרחיות של העם היהודי, בניגוד לעמדותיו היידישיסטיות התקיפות של העורך. כמו כן פירסם שם את המערכון 'אַ נאָכמיטאָג ביים רב אין שטוב' (אחר הצהריים בבית הרב), שנכלל לימים בכתביו במדור 'סצענעס און שפילן'. בהדרגה גברה הערכתו של ברדיצ'בסקי לרייזען, הן משום שמצא במכתביו אהן קשבת והבנה רגישה ליצירתו ביידיש והן משום שהתרשם מנכונותו לפרסם בשבועונו את 'מכתבי הקורא' הביקורתיים והפולמוסיים ששלח אליו.¹³ אף רייזען נזכר לימים מתוך הערכה בפרשת השתתפותו של ברדיצ'בסקי בשבועונו, ניסה לשחזר את המניעים שגרמו לו לפנות אליו וכן ציין את ערכן וייחודן של יצירותיו ביידיש:

לפני שנסעתי לקראקוב שלחתי עוד מזוינה הזמנות לסופרים ידועים להשתתף בשבועון. בין המוזמנים היה גם ד"ר מ. י. ברדיצ'בסקי, אשר כבר כתב והדפיס את מעשיותיו הייחודיות מחיי העם בידי יודישע פֶאָלקסצײטונג'. להזמנתי — הוא התגורר אז בברסלאו — הוא ענה מייד במכתב ארוך, מלא דרישות מקוריות והערות, ודברים על השקפתו כלפי יידיש בכלל...

מה היתה כוונתי בהזמנת ברדיצ'בסקי כמשתתף אינני יכול לקבוע עכשיו. השקפותיו — ניטשיאניות כביכול — היו בוודאי זרות לי, אבל כמה מסיפוריו (את חלקם קראתי בתרגום לרוסית, שממנו דווקא הרוויחו), במיוחד סיפורו 'ההפסקה' (ברוסית — 'פערערייו') עוררו בי התפעלות. התוכן היה חסידי, אבל הטון שהגיע לאקסטזה ממש המם אותי. אבל לרוב כתב על נושאים כלליים. אני כנראה קיוויתי שגם בשבועון שלי הוא יתן משהו מן הסוג הזה, ובזכות שמו ועצם השתתפותו ימשוך את השכבה האינטליגנטית של הקוראים, שזה אז היה האידיאל שלי...¹⁴

במקום אחר בזכרונותיו היכה רייען על חטא בעניין שכר הסופרים שלא תמיד היה יכול לשלם לברדיצ'בסקי בעבור השתתפותו המסורה בשבועונו, ונזכר בכאב ובבושה במכתבי ההפצרה העדינים שברדיצ'בסקי שיגר לו בעניין זה מזמן לזמן.¹⁵

מסתבר שדווקא הסיפור 'פֶאָן דער סלחשבע', שנוצר כתגובה מיידית ראשונה להזמנתו של רייען, לא זכה משום מה להידפס על דפי השבועון קצר הימים. לאחר שנפסקה הופעתו הציע רייען לברדיצ'בסקי לנסות ולפרסם את הסיפור באחד מעיתוני יידיש בארצות הברית, שעורכיהם אולי ימצאו בו עניין.¹⁶ בהעדר ביבליוגרפיה מלאה של פרסומי ברדיצ'בסקי ביידיש אין ביכולתנו לקבוע אם אכן מימש את האפשרות הזו, אם כי ידוע לנו שסיפורים אחדים שלו פורסמו באותן שנים, בידיעתו וגם שלא בידיעתו, בכמה עיתוני יידיש אמריקניים (בעיקר ב'פֶאָרווערטס' וב'דיא וואַרהײט').¹⁷ מכל מקום, ביומנו הגיב ברוגזה על המצב שהתהווה עם הפסקת הופעתו של 'דאָס יודישע וואָרט': 'רייען נעלם, בעוד דברים אחדים משלי נשארו אצלו. כך תמיד נענש אדם על רצונו הטוב.'¹⁸

כך אירע, שהסיפור ראה אור כנראה רק כשבע שנים לאחר שנכתב, במסגרת שני הכרכים שבהם כינס ברדיצ'בסקי לראשונה חלק מכתביו ביידיש, יחד עם יצירות רבות נוספות שטרם פורסמו לפני כן. לאחר מכן נכלל, בשניוני נוסח קלים, במהדורה המלאה של כתבים אלה, שהופיעה בשישה כרכים שלוש שנים לאחר מותו של המחבר, וכן בהדפסתה המחודשת של מהדורה זו בשני כרכים ב-1948.¹⁹ מאז לא שפר גורלו של סיפור מעניין זה. הוא לא נכלל במבחר יצירותיו של ברדיצ'בסקי ביידיש שתורגם לעברית,²⁰ וגם לא זכה להיכלל במבחר המקיף של כתבי ברדיצ'בסקי ביידיש שהוציא שמואל ורסס.²¹ ככל הידוע לי גם לא הוקדשה לו מעולם תשומת-לב כלשהי מצד הביקורת, וספק אם נזכר אי פעם בספרות המחקר הענפה המלווה את יצירתו התלת-לשונית לסוגיה. הדין שלהלן הוא,

אפוא עיון ראשון בסיפור 'פֶּן דַּעַר סְלוּזְשֶׁבֶּע', ונלווה אליו תרגום עברי ראשון שלו, מעשה ידיו של יצחק כפכפי ז"ל. התרגום נעשה במסגרת ההכנות להוצאת המהדורה החדשה והכוללת של כתבי ברדיצ'בסקי, שארבעת כרכיה הראשונים ראו אור בין השנים 1996–1999 בהוצאת הקיבוץ המאוחד. כרכיה העתידיים של מהדורה זו יכילו בין היתר את כתביו בידיש המתורגמים לעברית במלואם.

ב.

סיפור המעשה של 'פֶּן דַּעַר סְלוּזְשֶׁבֶּע' פשוט, ברור ונמסר על־פי סדר ההשתלשלות הטבעי של האירועים. מעשה בצעיר יהודי בן־טובים, מאיר בן שמעון, המצטיין בגוף מגודל וחזק, בלחיים סמוקות ובתיאבון בריא. תכונות אלה מעוררות טירדה ומבוכה בסביבתו הקרובה, משום שהן כה מנוגדות למראה הרוחני הכחוש והמדולדל של האברך היהודי הטיפוסי, ועל כן הן מקשות על מציאת זיווג ראוי בשבילו. בסופו של דבר, לאחר מאמצים עקשניים של אמו, נמצאת הנערה המיועדת לו, בת טובים אף היא, מעיירה אחרת. לא במקרה נבחרה לו לאשה נערה קטנטונת ורזה, הנראית כהיפוכו הגמור של חתנה, משום שעל־פי הגיונה של האם הפעלתנית, "מה שחסר לו, מן הראוי שיהיה לה, למיועדת, וכך יהיו שניהם יחד זוג מן השמים ממש". הייקה, הכלה, דווקא מרוצה למדי מן השידוך, וכך חולפות להן בנחת כשלוש שנים, שבמהלכן נולדים לזוג ילדים ומאיר ממשיך לפקוד דרך קבע את בית המדרש. המפנה בעלילה מתחולל כאשר מאיר מגויס בעל כורחו לשירות בצבא הרוסי, על אף מאמציהם של בני משפחתו לפטרו מן הגיוס בתחבולות שונות.

חלקו השני של הסיפור עוקב אחרי חייו של מאיר בקסרקטיני הצבא, ומתאר את המטמורפוזה ההדרגתית המתחוללת בו ככל שהוא מתרחק והולך מזהותו היהודית ואביזריה ונהפך לחייל רוסי לכל דבר. בד בבד מתוארים מאמציה של אשתו לשמור עמו על קשר מכתבים, ונרמזת דאגתה הגוברת לנוכח האדישות שהוא מגלה כלפי החדשות מן הבית ומחיי המשפחה. חלקו השלישי והמסיים של הסיפור מתרחש בעיקרו במשך סוף־שבוע אחד, שבו חוזר מאיר לעיירתו לאחר שהשלים את שנות שירותו. כאשר שוכבת המהומה הכרוכה בקבלת פניו מתגלה הניכור הגמור שהוא חש כלפי משפחתו ובעיקר כלפי אשתו, שציפתה לו בחרדה. כעבור זמן קצר הוא מודיע במפורש שאינו מוכן עוד לחיות עם אשתו, בנימוק ש'היא רזה מדי', והסיפור מסתיים בגירושי הזוג.

מה שהופך את הסיפור מרצף אירועים בנאלי לאמירה בעלת משמעות נוקבת הוא אופן המסירה שלו מפיו של מספר אירוני מיתמם. מספר זה שותף, לכאורה, לזווית הראייה היהודית הנורמטיבית, המיוצגת באופן קריקטורי קמעא בעיקר בדמותה של השמעונית, אמו של מאיר. נורמה זו מקדשת את ערכי הלמדנות והסיגוף, ומסתייגת מכל מה שריח של גופניות ארצית גויית נודף ממנו, ברוח הניגוד הסטריאוטיפי העתיק בין יעקב לעשיו הנזכר במפורש בסיפור. משום כך מרבה המספר לקונן, כביכול, על חוסר המזל שפקד את משפחתו של שמעון בהינתן להם בן כה עבה וגברתן. לכאורה יוצא ליבו אל האם האומללה, שליכה

נחמץ בכל פעם שהיא מעיפה מבט בלחיי הבריאות של בנה. באותו אופן הוא מזדהה למראית עין עם רוגזם של השרכנים המתקשים לזווג את הצעיר המגושם, שמראהו כה רחוק מזה האמור לאפיין את הלמדן היהודי הראוי לשמו. עמדה מיתממת זו מתגלה בכמה מסיפורי ברדיצ'בסקי, המפגינים שימוש עשיר במסיכות שונות שהמספר לובש לפי הצורך.²² כרוגמה קרובה אפשר להזכיר את הסיפור 'פרה אדומה', שנכתב כארבעה חודשים בלבד אחרי 'פֶּון דער סלזשבע'. אף בו מופיע מֶסְפֶּר המזדהה לכאורה עם עמדתה המוסרנית הנורמטיבית של העיירה כמסווה לעמדתו המנוגדת, ה'בשר-ודמית', של המחבר המובלע, המתפעל ומתפעם ממעשה האונס והרצח הברוטאלי שמבצעים הקצבים בפרה היפהפייה.

גם בסיפור שלפנינו אין קושי לזהות את העמדת הפנים המיתממת של המספר. זו נחשפת במשפטים אבסורדיים המבליטים את הוויית 'העולם ההפוך' השלטת במציאות המתוארת, כמו: "כעין עונש מן השמים נגזר עליהם שיהיה בנם בריא כמו שני גויים ביהוד. כיצר הגיעו לכך?". ברור לקורא שהמספר שותף לו בהסתייגות האינסטינקטיבית מהלך המחשבה הרואה בחולשה גופנית חולנית אידיאל נכסף והתופס את בריאות הגוף ומוצקותו כפגם הדורש הסתרה. על אחת כמה וכמה נכונים הדברים כאשר מדובר בעולמו הסיפורי של ברדיצ'בסקי המושתת על קידוש היצירות והגופניות כמשקל נגד לאידיאל הרוחניות היהודי המסורתית. אחת מתבניות היסוד הרווחות בסיפוריו היא, כידוע, העימות בין דמותו הלבנבנה, המעודנת והרכרוכית של אברך המשי לבין 'הגיבור האדום' הפשוט ובעל העוצמה. עימות זה מתרחש לעיתים קרובות במישור הארוטי, כאשר שני הגיבורים מתמודדים על ליבה של אשה אחת — למשל בסיפורים 'Daneben', 'מחנים' ו'בסתר רעם'. הדברים תוארו בבהירות על-ידי דן אלמגור:

במיתולוגיה הפרטית של ברדיצ'בסקי שייך, אפוא, הגיבור 'האדום' לעולם היצר, הכוח, הוולגריות. הוא מצליח להגשים כל מה שמתאוה לו הגיבור 'המשי'. האשה היפה — נציגת עולם האור, היופי והנקיון — עורגת לעתים למגע עמו, לאחר שנואשה מרכרכיותו של הגיבור ההססני. אולם המפגש בין השניים — המתואר לעתים כמפגש-איתנים — מסתיים כמעט תמיד בקטסטרופה — בשגעון או במוות.²³

ב'פֶּון דער סלזשבע' מתממש העימות הקבוע הזה בווריאציה מקורית ומיוחדת, שכן שני הטיפוסים המנוגדים מצורפים יחד בדמות אחת. מאיר שמעוני'ס הגברתן וסמוק הפנים הוא אמנם גילום מובהק של דמות 'הגיבור האדום', אבל כל מאמציה של סביבתו מכוונים לביית אותו, לגמד את קומתו ולדחוק אותו בעל כורחו ובניגוד לטבעו אל מסגרותיו של הקיום היהודי המקובל. הוא מוכווץ לבלות את ימיו כלמדן בבית המדרש, לחיות חיי טפילות ובטלה על שולחן חתונתו ואחר כך בבית הוריו, ולקיים חיי משפחה כמי שכפאו שד עם אשתו הצנומה וילדיו שאינם מעניינים אותו. לא זו בלבד, אלא שהוריו מתוארים כמי שמטפחים חלומות אלימים למדי, ומן הסתם לא לגמרי מודעים, להפוך אותו לדמות-הנגד של אברך

המשי גם מן הבחינה הגופנית. "אם בר מזל אתה, הרי בנך דקיק הוא, והחסידות עצמה נשקפת מפניו העדינים", הם מהרהרים, ומצטערים על שאי אפשר לקחת את גופו ולנסרו לשניים. בפועל מנסה אמו לגמול אותו מאכילה יתירה, אך הדבר אינו עולה בידה.

לכאורה מצליחה האם רבת המרץ לממש את תוכניתה לפחות באופן חלקי. אמנם גופו של מאיר אינו מצטמק כהוא זה, אבל הוא מקבל עליו בהכנעה את מסגרת החיים שנגזרה עליו, ואיש אינו טורח לברר אם טוב הדבר בעיניו: "מה היתה דעתו של מאיר'ל על כך, איש לא ידע. לא כלום, לבחור יהודי אין דעה בעניינים שכאלה...". ואכן, על אף כוחותיו הגופניים הגדולים מאיר הוא דמות אילמת ופאסיבית לחלוטין בחלקו הראשון של הסיפור, כמוהו כאביו שמעון הנכנע לחלוטין לפני אשתו התקיפה. אין אנו יודעים דבר על עולמו הפנימי, והוא מתפקד כמין גולם או בובה מיכאנית המתנועעת על-פי רצונם הבלעדי של מפעיליה. גם בכל הקשור לתהליך גיוסו לצבא אין הוא נוקט כל עמדה, וכאותה בובה הוא מולבש מדים, מושבע ומוכנס אל תוך העגלה העתידה לשאת אותו אל הפרק החדש בחייו.

ג.

גיוסו של מאיר לצבא הרוסי הופך את הקערה על פיה בכל המובנים. מרגע שהוא מופקע מרשות משפחתו וקהילתו, נהפך מאיר בבת אחת ליצור בעל תודעה משלו. סימן חיצוני ראשון לכך הוא שינוי שמו ממאיר שמעונוס, הממחיש את תלותו בהקשר המשפחתי, למאיר פולבוי, בבחינת אדם העומד מעתה ברשות עצמו. באופן פרדוקסלי, דווקא הכניסה אל המסגרת ההיררכית הנוקשה של חיי הצבא היא המזכה את מאיר בעצמאות שכמוה לא ידע בחייו. התיאור התמציתי אך הפלסטי להפליא ממחיש כיצד נושרים ממנו בזה אחר זה מנהגי היהדות ומצוותיה — שמירת כשרות, נטילת ידיים, הנחת תפילין — ואת מקומם תופסות 'מצוות' חדשות וחשובות לא פחות בעיניו כמו צחצוח כפתורים וניקוי הרובה. היידיש נדחקת בפיו ובמכתביו מפני הרוסית, והבשורות מן הבית על כניסתם של ילדיו בעול הלימוד ב'חרר' מותירות אותו שווה נפש. לאחר שנה מגיע מאיר לידי כך שהוא מהרהר בגלגולו הקודם כיהודי כשר בפליאה ובגיחוק. עבירות נוספות שהוא מבצע כנגד ציוויי ההלכה — למשל בתחום המיני — נותרות מרומזות ומצועפות, אך אפשר לשערן לאור אחריתו של הסיפור.

הקלות שבה מתנער מאיר מסממני היהדות שהורגל בהם מרמות עד כמה היו אלה בשבילו רק קליפה חיצונית לעומת מהותו האנושית האותנטית. בהקשר זה עולה בזיכרון הרהור שרשם ברדיצ'בסקי באותם ימים ביומנו אגב דיווח על כתיבתו השופעת בידיש:

כתבתי בשבוע זה הרבה יידיש, ואני רוצה להאמין כי בדרך כלל אני מבין לרעם של הבריות ולאופיים. מושכת אותי היהדות שלא נכתבה, ואני מבקש לבטאה בכל צבעיה ובכל גיוונה. אני רוצה לומר בכך כי היהדות

מגלמת את מהותם של אנשים אלה; כי הברוטלי שבאדם אינו ניתן להיכבל, אפילו לא באמצעות הדת, אך הוא הוא המלח שלה.²⁴

בביטוי "היהדות שלא נכתבה" מתכוון ברדיצ'בסקי ככל הנראה להמוני היהודים הפשוטים והקרובים לטבע, שאינם מקפידים בהכרח על קיום מצוות הדת, אך בהם ולא באחיהם הלמדנים והיחסנים טמונים בוחות החיים הבריאים שהם ערובה להמשך קיומו של העם היהודי. אלה בעיקר הן הדמויות, שהווי חייהן וכן שיתן ושיגן העממי ממלאים את סיפוריו בידיש, ואליהן התכוון במאמרו המניפסטי 'פֶּאָר'ן המון און פֶּוֹנ'ם המון' [למען העם ומתוך העם], שבו פתח את כתיבתו בידיש ב־1902. אותה התעניינות בגרעין האנושי הראשוני שבאדם הקודם להשתייכותו הדתית או הלאומית היא אף שהניעה אותו להתמסר באותם חודשים עצמם ליצירתה של סידרת 'סיפורי הכפר' שלו. במרכזם של סיפורים אלה (בעיקר 'קיץ וחורף' ו'ראת קרבני') דמויות של גוים אוקראינים החיים את חייהם באווירה ארוטית־דייוניסית מובהקת, וחריגתם הנועזת של הסיפורים מן המוסכמות המקובלות בספרות העברית בת הזמן גרמה לברדיצ'בסקי קשיים רבים כאשר ניסה לפרסמם.²⁵

מאיר פולבוי הוא אפוא אחד מתוך קהל גדול של דמויות פשוטות ורבות אונים המאכלס את סיפורי ברדיצ'בסקי, ומבחינה זו אין הסיפור 'פֶּוֹן דער סלוזשבע' יוצא דופן. ייחורו המובהק של הסיפור מצוי בדרך שהוא מציג את ההקשר הצבאי שבו הוא מתרחש. יצירות לא מעטות בספרות היהודית הוקדשו, כידוע, לפרשת גיוסם הכפוי של יהודים לצבא הרוסי. חלק נכבד מהן מבוסס על תופעת הקנטוניסטים – חטיפתם של אלפי ילדים ונערים יהודים מבתיהם בימי מלכותו של ניקולאי הראשון, עד אמצע המאה הייט, ושעבודם לשירות צבאי בן עשרות שנים, לעיתים תוך הטבלתם הכפויה לנצרות.²⁶ בדרך הטבע מדגישות יצירות אלה את הטרגדיה האנושית הנוראה שהיתה כרוכה בקריעתם של ילדים מהוריהם והשלכתם למציאות זרה וקשה. לא פעם מופיעים בהן דברי זעם על המנהיגות היהודית ששיתפה פעולה עם גזירת הגיוס והשתרלה בתחבולות שונות למסור לצבא בעיקר את בני דלת העם, תוך הגנה על שלומם של בני העשירים. לעיתים מדגישות היצירות מוטיבים של קידוש השם, בהציגן את מאמציהם של הקנטוניסטים לשמר את זהותם היהודית על אף לחציה של הסביבה המבוללת. אפילו סופרי ההשכלה הרדיקליים, שהודוה במידה רבה עם מגמותיו של השלטון הרוסי והצדיקו את עצמם עקרון הגיוס, לא יכלו בדרך כלל להתכחש לעוול האכזרי שאופן ביצועה של תקנה זו גרם לאלפי יהודים ומשפחות. חלק מן היצירות מציגות בנימה טראגית את הקשיים שנתקלו בהם החטופים, שניסו לשוב ולהשתלב בקהילה היהודית כסיימם את שנות שירותם, אך לא הצליחו להתגבר על הניכור שהתהווה במשך השנים בינם לבין סביבה זו.

גם לאחר שבטלה תופעת הקנטוניסטים הוסיפו הסופרים היהודים להציג את הגיוס לצבא הצאר כגזירה קשה, ואת השירות עצמו כמסכת של תלאות הצבועות בגוונים אנטישמיים. שתי הדוגמאות הבולטות הן הנובלה 'שנה אחת'

של י"ח ברנר וסידרת סיפורי הצבא של ג' שופמן, שנכתבו על יסוד התנסויותיהם של המחברים כחיילים בצבא הרוסי, שממנו ערקו שניהם עם פרוץ מלחמת רוסיה-יפאן ב־1904.

הנהגה, דבר מכל אלה לא נמצא בסיפורו של ברדיצ'בסקי. אמנם, ההתרוצצות שלפני הגיוס וההשתדלות לשחרר את מאיר ממנו הן מוטיבים ידועים ומוכרים מיצירות רבות, אבל התהליך העובר על מאיר עצמו בשנות שירותו, המתואר אמנם בתמצית וברמז הוא, כמדומה, יחיד במינו. לא זו בלבד שאין הוא מצר על התרופפות זיקתו ליהדות, אלא שנראה בבירור כי מצא בצבא את מקומו לראשונה בחייו. רמז מקדים לכך נמצא בראשית הסיפור, כאשר השדכנים המתקשים להתאים למאיר בת-זוג מציינים ברוגז כי מראהו ממש כאיש צבא. ואכן, מה שנחשב בסביבת מוצאו לפגם חמור מוצא את תיקונו הגמור לאחר הגיוס, כאשר מאיר משתלב, כנראה, היטב בסביבתו החדשה. העובדה ש"הוא גדל עוד פי חמישה משהיה, ממש כהינדקמן", כפי שמבחינה אמו המזועזעת מיד עם שובו, מצביעה על פריחתו הגופנית שלא הופרעה על-ידי דיאטות רוזן כשרות למיניהן. ואילו העובדה שהוא ממחר לרחות את אשתו מעל פניו בטענה ש"היא רזה מדי"

עשויה לרמז על התנסויות מיניות מספקות יותר שחווה במהלך השנים.²⁷

עם שובו של מאיר לעיירתו מתגייסת הקהילה במאמץ מרוכז להנעים את קליטתו המחודשת בתוכה, ולחלוק לו כבוד על-ידי הזמנתו לעלות לתורה בשבת ועריכת קידוש לכבודו. כל זה הוא חלק מן הניסיון הטקסי לחבר אותו מחדש אל זהותו היהודית וסממניה. תחילה נדמה שמאיר ישוב להיות אותה דמות אילמת ופאסיבית הצועדת בהכנעה בנתיב שהועידו לה אבותיה, אך רושם זה מתפוגג עד מהרה כאשר מאיר פוצה את פיו – לראשונה בסיפור – וקורא "תנו לי, פנו דרך", לכאורה כדי שיונח לו להיכנס לביתו אך למעשה כרמז לרצונו לנתק את העבותות הקושרים אותו אל סביבת גידולו. ואכן, כעבור זמן קצר הוא קם ודורש בתוקף לפרק את נישואיו. חזרתו הביתה מתגלה אפוא כ"שיבה מאוחרת" ספרותית קלאסית: הגיבור שהשתנה לחלוטין במרחקים שוב אינו יכול להמשיך בחייו שלפני היציאה מן הבית, בשל הפער העמוק שהתגלע בינו לבין סביבת מוצאו שנותרה כשהיתה. הסיפור מסתיים באופן קטוע וסתמי לכאורה, אך הוא מוליך את הקורא אל המסקנה ההכרחית, שהמשך חייו של מאיר, החייל המשוחרר, בקרב בני משפחתו ועיירתו, יהפוך אותו לדמות טראגית מתוסכלת. אם ירצה להימנע מכך, מרמז הסיפור, אין לו מנוס מעזיבה מחודשת שתאפשר לו לממש את טבעו ולמצוא את אושרו במקום אחר, אולי אפילו מחוץ לתחומיה של החברה היהודית.

ד.

פֶּן דער סלזשבע' הוא בעיקרו סיפור אופייני לפואטיקה ולתימטיקה של כתבי ברדיצ'בסקי ביידיש. כמו ברבים מהם יש בו ייצוג אוהד של דמות עממית פשוטה, שיצרי החיים המפעמים בה מוצאים את תיקונם רק מחוץ למסגרת הנורמטיבית של חיי העיירה היהודית. עם זאת יש בו כמה ניואנסים מיוחדים, הבאים לידי ביטוי בשלושה היבטים עיקריים של תוכנו ועיצובו.

ראשית, יש כאן שימוש מפותח ובלתי שיגרתי בפרסונה של המספר המיתמם, הסופג אל תוכו לכאורה בלא סייג את נקודת הראות של בני העיירה, אך זאת רק כדי להתור תחתיה ולהציגה באופן ביקורתי מגחך. רצונו של ברדיצ'בסקי להעניק לגיטימציה לגוף ולגופניות מתגשם כאן בדרך של איפכא מסתברא, כאשר המספר שברא עוקב מתוך הזדהות מדומה אחרי מאמציה של החברה המסורתית לשלול את הגוף, להעלים אותו ולהכחיש את קיומו. בצורה מלעיגה עוד יותר הוא מציג את האידיאל החיובי של חברה זו — התמסרות לקיום למדני רוחני הנישא בפועל על כתפיהם של אברכים מדולדלים ופגומי גוף.

שנית, הסיפור מעצב מעין עלילה תת־קרקעית נועזת למדי הסובבת סביב מידת ההתאמה או אי־ההתאמה המינית בין בני זוג במציאות החיים היהודית המבוססת על גישווי שידוך. מבחינה זו יש בו מעין המשך של הביקורת המשכילית באותו נושא, שבאה לידי ביטוי בעיקר בז'אנר האוטוביוגרפיה במאה התשע־עשרה. זרע הפורענות כאן טמון בהיגיון העקום המוליך את השמעונית, אמו של מאיר, לזווג לו עלמה כחושה שדלות בשרה אמורה לשמש כעין השלמה ניגודית לממדי גופו הכבירים. אמנם נרמז כי המשודכת עצמה, חייקה, דווקא רווה נחת מאונו הגופני יוצא הדופן של חתנה, ואולי גם בשל כך היא כה מתגעגעת אליו וכמהה לשובו הביתה. אך מאיר, שקיבל בהכנעה את בחירתה של אמו, מצא בתוכו את הכוח להתמרד רק כאשר בילה שנים במרחקים, התנסה בנסיונות אחרים ובשובו הביתה ביטא בפשטות נחרצת את עמדתו, כי אינו מוכן להסתפק בשארית חייו בבשרה הדל של רעייתו. דומה כי המספר, שבשלב זה כבר הסיר את מסכתו האירונית, מזדהה עמו לגמרי, למרות ביטויי הצער שלו על סיומה העגום של העלילה.

ושלישית, הסיפור מציג בפרספקטיבה 'ברדיצ'בסקאית' מקורית את פרשת הגיוס לצבא הרוסי. בניגוד לעמדה הקולקטיבית של הקהילה, ובניגוד למגמה האופיינית המסתמנת בספרות היהודית שעסקה בכך, הרי גיוסו של מאיר לצבא הוא בשבילו לא פחות מאשר מעשה של שחרור וגאולה. ההווי הפשוט והנמוך של חיי הצבא והמאמצים הגופניים הכרוכים בהם הולמים את אופיו ואת כישוריו הטבעיים הרבה יותר מאשר חיים של תלמיד חכם בבית המדרש. העמדה החיובית כלפי הגיוס אינה קשורה כאן כלל להנמקותיהם של המשכילים, שראו בהטלתה של חובת השירות הצבאי על היהודים שלב חיובי באמנציפציה שלהם ובתהליך ההשתלבות שלהם בחברה הרוסית. ברדיצ'בסקי מתעניין כאן בעיקר באפשרות האמנציפציה של היהודי היחיד מעקת היהדות המופשטת על־ידי פתיחת ערוצים לגיטימיים למימוש היסודות הארציים הגשמיים שהוחנקו בו.

'פֶן דער סלוזשבע' מדגים, באמצעות סיפורו הפרטי של מאיר בן שמעון, כי החברה היהודית המסורתית אינה עשויה מעור אחד, וכי חלק ניכר מבניה היו עשויים למצוא את אושרם בעיסוקים ארציים שונים — כדוגמת השירות בצבא — אילו הותר להם לחרוג מן המסלול הלמדני שנועדו לצעוד בו. אפשר שמסקנה זו עשויה להקנות לסיפור נשכח זה של ברדיצ'בסקי תוקף מחודש כמעט מאה שנה לאחר שנכתב, ולחלץ ממנו אמירה רלוונטית גם לזמננו ולמקומנו.

- 1 מן הסיכומים המחקריים של פרשת יצירתו של ברדיצ'בסקי בידיש, ראו: שמואל ורסס, מ' י. ברדיצ'בסקי כסופר יידיש, בתוך: מיי"ב, יידישע פתבים פֿון אַ וויטען קרויב, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"א, עמ' ז-מח: לאה אילון, הפואטיקה של הסיפור היידי של מ. י. ברדיצ'בסקי (על רקע 'מלחמת השפות' בראשית המאה העשרים), עבודת גמר לתואר מוסמך בהדרכת ד"ר צפורה כגן, אוניברסיטת חיפה, יולי 1987; אבנר הולצמן, "לכבוש את רוחי מול רוח העם": ראשית כתיבתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בידיש, הכרת פנים, עיריית חולון והוצאת רשפים, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 74-84.
- 2 ראו: רחל בן-גריון, 'מיכה יוסף בערדיטשעווסקי', בתוך: יידישע פתבים פֿון אַ וויטען קרויב, איבערגעגעבן צום דרוק על ידי מיכה יוסף בן-גריון, איקוף פֿאַרלאַג, ניו יורק 1948, כרך א, עמ' 16 ו'בתרגום עברי בתוך: גנוי מיכה יוסף, ז, תשנ"ז, עמ' 632; עמנואל בן-גריון, 'יידישע כתבים', רשות היחיד, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גריון) בעשרים שנותיו האחרונות, הוצאת רשפים, תל-אביב תש"ם, עמ' 187.
- 3 לפרטים ראו: אבנר הולצמן, 'קטלוג ארכיון המכתבים של "גנוי מיכה יוסף"', גנוי מיכה יוסף, ד, תש"ן, עמ' 77-102.
- 4 עמנואל בן-גריון (לעיל, הערה 1), עמ' 188.
- 5 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 1904.12.13, גנוי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יידישע וואָרט'.
- 6 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פרקי יומן, דצמבר 1902 — דצמבר 1904', גנוי מיכה יוסף, ה, תשנ"ב, עמ' 55.
- 7 י"ל פרץ, 'הליכה אל העם' (1902), תירגם שמשון מלצר, כל כתיבי י. ל. פרץ, הוצאת דביר, תל-אביב, כרך עשירי, ספר ראשון, תשכ"ב, עמ' עו-פ. וראה ורסס (לעיל, הערה 1), עמ' יג.
- 8 לפי התרשומת מיומנו מן ה-19 בדצמבר 1904 (המקור כבהערה 6).
- 9 מכתבו של ברדיצ'בסקי לרייזען, 1904.21.20, גנוי מיכה יוסף, תיק רייזען.
- 10 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 1905.1.16, גנוי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יידישע וואָרט'.
- 11 ראה פירוט ביבליוגראפי אצל ורסס (לעיל, הערה 1), בהערה 10 ובהערה 32.
- 12 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'פרקי יומן, ינואר — נובמבר 1905', גנוי מיכה יוסף, ו, תשנ"ה, עמ' 28.
- 13 לפי הערותיו ביומנו משלהי ינואר ותחילת פברואר 1905. המקור כנ"ל, עמ' 33-35.
- 14 אברהם רייזען, עפויזאדן פֿון מנין לעבן, צווייטער טייל, ווילנער פֿאַרלאַג פֿון ב. קלעצקין, וילנה 1929, עמ' 300-301.
- 15 שם, כרך ג, 1935, עמ' 36-37.
- 16 מכתבו של רייזען לברדיצ'בסקי, 1905.3.25, גנוי מיכה יוסף, תיק 'דאָס יידישע וואָרט'.
- 17 בעיתון 'פֿאַרווערטס' פורסם ב-25 וב-26 באוקטובר 1908 סיפור בשם 'אין דיענטס' [בשירות] בחתימת 'ש'. בערדיטשעווסקי, והוא סיפור קורותיו של חייל יהודי הנמסר בגוף ראשון. אין קשר בינו לבין 'פֿון דער סלחשבע' וגם המחבר כנראה אחר. עוד פרטים על פרסומי ברדיצ'בסקי בעיתונות יידיש באמריקה, שאסף יעקב קבוקב, ראו בתוך: גנוי מיכה יוסף, ה, תשנ"ב, עמ' 162.
- 18 תרשומת ביומנו, 1905.4.11, המקור כבהערה 12, עמ' 49.
- 19 'פֿון דער סלחשבע (אן אמת'ע מעשה)', יידישע פתבים פֿון אַ וויטען קרויב. ערשטער באנד: פֿון הינט און פֿון אַמאָל, פֿערלאַג 'ליטעראַטור', וארשה 1912, עמ' 137-142; כנ"ל במהדורת הוצאת שטיבל, כרך א, ברלין תרפ"ד, עמ' 187-194; ובמהדורת הוצאת איקוף, כרך א, ניו-יורק 1948, עמ' 149-153.

- 20 כתבים יהודיים מאת קרוב רחוק, עברית: מ. ז. ולפובסקי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"ד.
- 21 יידישע כתבים פֿון אַ ווייטן קרוב, מבוא ומבחר: שמואל ורסס, הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"א.
- 22 על המסיכות השונות של המספר הברדיצ'בסקאי, ראה: דן מירון, 'מבוא ל"מרים"', ביוון אורות, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב תש"ם, עמ' 64-72. הוא מונה שם חמש מסיכות עיקריות: המחבר האמן; העד המהימן; המשורר בעל החזון; הכרוניקאי המסורתי; המספר העגממי התמים. מירון מדגיש כי אין בחלוקה זו כדי למצות את כל הגוונים ובני הגוונים של המיות המספר המתחלפות ב"מרים", והדברים תקפים כמובן גם לשאר סיפורי ברדיצ'בסקי.
- 23 דן אלמגור, 'דמויות'אב ומצבי'מפתח בסיפורי מ"י ברדיצ'בסקי, בתוך: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי — מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו הסיפורית, בעריכת נורית גוברין, הוצאת עם עובד וקרן תל-אביב לספרות ולאמנות (סידרת 'פני הספרות'), תל-אביב תשל"ג, עמ' 241.
- 24 תרשומת ביומנו, 28.3.1905, המקור כבהערה 12, עמ' 45.
- 25 ראה: שמואל אבנרי, 'ביאליק וברדיצ'בסקי: גילוי וכיסוי בעריכה', גנזי מיכה יוסף, ז' תשנ"ז, עמ' 169-190.
- 26 ראה: עדינה אופק, 'פרשת הקנטוניסטים: שרידי זיכרון קולקטיבי בראי הספרות', דפים למחקר בספרות, מט' 11, תשנ"ח, עמ' 153-178. התיאור שלהלן מבוסס על מחקר זה.
- 27 המשפט 'זי איז צו מאַגער' [היא רזה מדי] לא נכלל בנוסח הראשון של הסיפור, ונוסף אליו רק במהדורת תרפ"ד. בכך הותרף המוטיב של איי'התאמה המינית, שהוא מחידושו הנועזים של סיפור זה. מוטיב זה מופיע בצורה מצועפת יותר בסיפוריו העבריים — למשל ב'בסתר רעם' (1921) המתאר את הניגוד בין שלמה האדום, גבר רב עצמה, לבין אשתו הקטנה והחולנית. כאשר מתעוררות בו תשוקות גופניות נאלץ שלמה האדום לתעל אותם לערוצים תחליפיים, כגון דהידה על סוסו או השתוקקות לירות ברובה.